

„Az élmény csak akkor jelentkezik a verssé válás lehetőségével, sőt kényszerével, mikor már visszagondolunk rá; mikor már nem a külvilágból jön felénk, hanem a saját alkatunk mélyéről merül föl, mint a telt vödör a kútfelekről.”

(Weöres Sándor: *A vers születése*)

„Hála néked szörnynevelő tenger hajókat hordozó”

(Vas István: *Ljubomira*)

Reneszánsz kori irodalmunk mind szélesebb alapo­z­ású vizsgálata közben egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyugat-európai irodalomfejlődésnek megfelelően a magyar reneszánsz századaiban nemcsak a földkerekséget felfedező és felmutató úgynevezett utazási irodalom műfajai virágoztak, de valóságos tapasztalatok vagy költészetté absztrahált irodalmi élmények eredményeként jelenlevő volt, szerves műveltségi, világképi elemmé lényegült a földrajzi létezés tudata is. Janus Pannonius költészete éppúgy tanúsíthatja ezt, mint Balassié, akinek költői világképét csak a reneszánsz létezésstudat föld, tenger, ég határolta végtelen dimenzióira függesztett szemmel összegezhethetjük biztonságosan. A világmindenségbe vetett ember földrajzi létezésének tudatos átélésekor Balassit természetesen csillagászati és geográfiai ismeretek is ösztönözték, de mivel költő volt mindenekelőtt és „tudományos elméjéből” sugárzó műveltségét lírává transzponálta, életművének költészetté oldott geográfiáját kell vallatóra fognunk. Az Óceánumot megidéz­ő cím erre a szándékra utal és tudatosan visszhangozza Eckhardt Sándor jó harminc évvel ezelőtti dolgozatának szép intonálását is (*Balassi Bálint az Óceánum mellett!*), hiszen a modern Balassi-kutatás Eckhardt köpenyéből bujt ki. Ez a köntös ugyan nem díszmagyar már, mint volt a XIX. századi Balassi-értelmezőké; érzékeny ízlésre valló, franciás szabású inkább, vonalai azonban mára mégiscsak divatjamúltak. Eckhardt kutatói logikája, módszerei és eredményei ekképpen tárgyunk szempontjából is felülvizsgálandók — a címmel is invokált kezdeményező iránti tisztelettel.

Balassit hitelt érdemlő tanúk tartották csillagászatban s földrajzban jártasnak: a znióváraljai tudós jezsuiták. Egyik allegorikus latin gyászversükben többek között azt állítják, hogy Balassi nappal Arisztotelész tanulmányozásával foglalkozott, „s aztán egész éjjel Ptolomaeus barátságos csillaga­it vizsgálta”. A Balassi-költészet csillagképe valóban tündöklés, de tudományos és költői értelemben is konvencionális inkább, semmint az újdonság erejével ható. Amikor pl. Az *hét planétához hasonlítja Júliát*, Angerianus egyik epigrammája nyomán úgy kezdi versét, hogy „Hét fő csillag vagyon az égi forgáson, kik által embereknek / Istentől szerencse adatik fejek­re . . .” Asztronómiája tehát asztrológiával elegyedik — ami kordivat egyébként —, s nyilvánvaló, hogy az „égi forgáson” kifejezés (ugyanúgy, mint a CXLVIII. zsoltár parafrázisában a „Tüzes hatalommal forgó ti nagy egek”) a Kopernikusz előtti ptolomaeusi felfogásra utal: a Föld mozdulatlan s körülötte a planéták keringenek. „Mint egek forognak örök környezetben” — alkalmazza a hasonlatot még Zrínyi is majd, pedig Rimay megírta már, hogy „Kerekdéd ez világ, gömbölyű, mint laptá . . . / Minthogy állhatatlan, nem szűnik forgása . . .”, sőt azt is hal­lani vélte: „Gyakran szélzúgásban tetszik is morgása.” Törvényyszerű, hogy az abszolút lírikus Balassi még ptolomaeusi alapon sem bocsátkozhat efféle tudós fejtegetésekbe; ő nem a „kerekdéd ez világ” tételén elmélkedik, hanem a „nagy kerek kék ég” felé emeli tekintetét, s amikor maga is a laptá-hasonlatot verseli meg („Mert miképpen laptát mikor ketten játszák . . .” stb.), játékos ötletét nem bonyolítja Rimay módján tudományossággal. Ez a lírikusra jellemző termé-

szetesség hogyan is láthatná csillagtérképnek az égboltozatot; „csillagok palotája” az Balassinál, dicsőség, fényesség lakják, s vakító ragyogása mind rátékozolható Júliára és Coeliára. Azt írják a derék jezsuiták, hogy „zsenge fiatalságában” Balassi az „átvirrasztott éjszakákon” Ptolomaeus bolygóin jártatta a szemét. Az érett költő Júlia szépségével felel nekik: „Lebegnek zemei, mint a menny csillagi téiben éjjel szép égen . . .”

Balassi csillagászati és földrajzi tudásának ifjúkori tárháza inkább persze a Ptolomaeusnál olvasmányosabb Volaterranus-enciklopédia lehetett. Lapozunk hát bele a mester és a tanítvány, a Bornemisza és a Balassi széljegyzeteit őrző 1530-as kiadás Esztergomban becses ereklyeként őrzött példányába, azokat a részeket keresve, amelyekből a ptolomaeusnál korszerűbb ismeretanyag tűnhet elénk. A vaskos fóliás geográfiai fejezete első 137 lapjának egyre csüggesztőbb áthajtása után végre a XII. könyv rövid függelékéhez érünk: *Loca nuper reperta*, azaz *Az újonnan megtalált helyek* leírása következik. Volaterranus enciklopédiájának első kiadása 1508-ban jelent meg, s arra vagyunk kíváncsiak nyilván: tud-e már és mit tud a reneszánsz földrajzi világgépét hatalmasra kitágító újvilági felfedezésekről? A bőbeszédű szerző most ugyan szűkszavúnak mutatkozik, de azért nem tájékozatlan. Némi évszámtevészéssel elbeszéli, hogy a spanyolok először 1496-ban vitorláztak nyugat felé a Gades oszlopaitól, és a már Plinius által emlegetett Insulae Fortunatae, a Kanári-szigetek érintése után (amint ez köztudott, itt majdnem egy hónapot töltött az expedíció) 33 nappal később egymáshoz közel fekvő szigeteket fedeztek fel. Egyiket Hispániának keresztelték, s oda nemrég küldtek egy előjárót. Volaterranus itt Haiti szigetéről és Kolumbusz öccséről, Bartolomeóról beszél, akivel az Óceán tengernagya második útjáról visszatérőben találkozott az Indiákon. Lehetséges, hogy Volaterranus 1492 helyett azért teszi 1496-ra Kolumbusz indulását, mert második útjáról akkor hajózott vissza Cádiz kikötőjébe. Bármiként is volt, lényegesebb, hogy egyéb felfedezései sem maradnak említés nélkül. Megnevezi még pl. Joanna (Juana, azaz Kuba), Cannibula (Carib vagy Caniba, azaz Puerto Rico) és Jamaica szigetét is. Canibuláról pedig azzal a híradással szolgál, hogy ott található az Amazonok, akik férj nélkül élnek. A Nők Szigetének ókori eredetű legendáját és az ezzel kapcsolatos újvilági hiedelmeket Kolumbusz is feljegyezte hajónaplójába. Bevallása szerint egy indián mesélte neki, hogy a Martinique-kal azonosítható „Matinino szigetén csak nők élnek . . . férfiak nélkül”. A bővérű Bornemisza és a jó oskolamesterét holtig követő Balassi Bálint túlfűtött fantáziáját éppúgy tovább szithatta ez a mitológiát vélt valósággal szembesítő tudósítás, mint a bennszülöttek és az emberévs említése. Volaterranus — Kolumbusz naplójával megint csak egybehangzóan — azt írja a szigetlakókról, hogy isten és törvény nélküli háborítatlanságukban mezítelenül járnak, legfeljebb pálmák levelével takarják testüket, bőrük világos színű, füvekkel táplálkoznak, némelyek pedig megeszik az emberhúst is.

Mindebből mi őriződhetett meg Bornemisza és Balassi emlékezetében? Azt hihetnők, hogy az *Ördögi kísértetek* „rettenetes gyolkosság”-ot elbeszélő rémtörténete a bosszúálló szerecsenről talán az indiánus vademberi erkölcsök példázata. A szerecsen azonban etióp — Bornemisza forrása, Manlius is így nevezi —, tehát fekete bőrű afrikai vadember. Ellenben bátran az amerikai földrészre vonatkoztathatjuk a *Foliopostilla* ama szólásszerű prózai utalását, mely szerint a kereskedő „Indiába is elmenne, sátrából mégsem jön elő prédikációra”.

A lírikus Balassi megint csak nem ilyen praktikus hasonlító. Őnéki „ez széles föld”, „ez széles világ” bármelyik messzi vidéke épp úgy szentség, mint a közelebb „sík mező” vagy a „Kerített városok, kertek, mezők, szép tók” békességes tájképi harmóniája. Legizgalmasabban tengerélményének finom változásai jelzik e minden köznapit lírai minőséggé lényegítő szemléletmód sajátosságát. Először 1577-ben látott tengert, amikor Báthory István kíséretében Dancka környékén járt. „Danckából valami lengyel baráti 7 mérföldig Marburgig kísértették” — írja Balassi Andrásnak már itthonról, 1577 nyarán, ami azt jelenti, hogy társaságával végiglovagolta a Viztula-öböl félkaréjának egy részét. A tengerről azonban hallgat a levél, mint a sír, hiszen miként megvallja, még azt is elfeledte, hogy átadja itthon „az zandomiri vajdáné” általa küldött üzenetét. És nem számítván az itt-ott előforduló konvencionális utalásokat, hosszan hall-

gat a mű is, míg nem egy évtized múltán váratlanul előtör a régi élmény. Mielőtt idéznénk, megint egy levélbe kell belétekintenünk.

Az a Kapy Sándorhoz címzett, 1588 március elején kelt híres tudósítás ez, amelyben a megbízó Balassi aggálytalan nyíltsággal arra utal: ha élteti isten karácsonyig, azt gondolja, nagy úr léssen, ha egyébképpen nem is, titkosírással megnevezett férfiassága után. Legalább ilyen nagyvonalú fantáziálás, amit az előző bekezdés tanúsága szerint ugyancsak akkortájt forgatott fejében, hogy ti. beállhatna „az páрмаi herceghez” katonának, mert mivel „az spaniai királ . . . angliai királné asszonnyal hadakozik Flandriáért”, őt is hívják vala, s mindjárt „minden katonára” adnának is „tizenkét-két tallér”. Ez a páрмаi herceg az egyik legtehetségesebb XVI. századi condottiere, Alessandro Farnese, V. Károly császár unokája volt, aki akkor a Németalföldet dúló II. Fülöp spanyol király hadvezéréként használta kardját, s 1588 tavaszán 17 000 katona élén várta a parancsot, hogy a spanyol hajók Észak-Flandriából a protestáns Anglia megtámadására a tengeren átszállítsák. Németalföld aranykorának kiváló tollú historikusa, Wittman Tibor szerint 1588 nyarán „A nagy esetlen spanyol gályák azonban nehézkesen mozogtak a homokzátonyok között és a környéi angol és holland hajók megakadályozták őket abba, hogy a nyílt tengerre kijussanak. A tétlenül veszteglő spanyol Armadán kiképzetlen és tapasztalatlan matrózok, ékszerekkel páváskodó nemesek tartózkodtak, s a lomha, nehézkes gályák egymás után lobbantak lángra a kisebb angol és holland gyűjtő-hajók támadásai következtében. A menekülésre kényszerített Armadát a dühöngő tengeri vihar is pusztította, és a skót, ír partoknál olyan romboló munkát végzett, hogy a »győzhetetlen« hajóhadnak csak a roncsai érkeztek haza a spanyol kikötőkbe. Mintegy 10 000 spanyol vesztette életét, köztük a legelőkelőbb családok fiai.” Balassi 1588 márciusában még csak az előkészületekről tudott, értesülésének frissége azonban éppúgy meglepő, mint megközelítő pontossága. Az irodalomtörténetírónak a tényeket, nem a biográfia esetleges és lehetséges alakulását kell követnie, fantáziánknak mégsem parancsolhatunk most, hiszen akár meg is történhetett volna, hogy Balassi „vöröfolyés kamokából” szabott Dávid-címeres hadizászlaját nem az esztergomi táborban csattogtatja a májusi szellő, hanem már hat évvel korábban ott lobog kibontva valamely spanyol hadi gályán a sós tengeri szélben . . . Persze épp oly merésznek tűnhető feltételezés Balassit spanyol zsoldban elképzelni, mint takarékos férjnek a dúsgazdag és fősvény Losonczy Anna oldalán. A költő azonban 1588. március 7-én írott levele szerint mindkét lehetőségre gondolt, s fel kellett merülnie képzeletében a Danckánál egyszer már látott tenger élményének is.

Az egyre élesülő emlékkép aztán fogva is tartja, és amikor a pásztordráma fordítása közben 1588—89 telén versbe teszi át az egyik monológot, ilyen hatalmas összegező képen szakad ki belőle:

*Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép földdel béborult, virágokkal újult jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger morotvájai!*

Jóllehet irodalmi tapasztalást is tükröz, csupa személyesség, mélyen átélt és kiérlelt valóságos élmény ez a tenger-képzet. A Volaterranus- és a Fulgosius-példatár csodás bestiariauma, Münster kozmográfiájának és a korabeli térképeknek metszetekkel is szemléltetett tengeri szörnyei mozgathatták meg képzeletét, s azok a hajózások, amelyekről már Volaterranusban olvashatott, s majd azok a hajók, amelyek a danckai öbölben kerülhettek szeme elé. Mert oda mutat vissza a morotva-kép is. Balassi látomását már Eckhardt összevetette Szepsi Csombor Márton néhány évtizeddel későbbi útirajzának Dancka és Brunsberg környékét leíró tudósításával, idézve az *Europica varietas* ama helyét, ahol az áll: „általeveztünk az tenger morotváján . . .” A tárgyi látványra koncentráló józan Szepsi Csombor itt épp olyan köznapi, mint a hasznos példázatokot kereső Bornemisza, vagy a tudós játékoságú Rimay, amikor tollukra vesznek egy-egy balassias motívumot. A Dancka melletti Visztula-öböl morotvájáról e derék ifjú geográfus-útleírónak hogyan is juthatott volna eszébe csudálatosság, szépség, nagyság, ég, föld és tenger

örök harmóniája, amikor az „általevezés” közben „nagy eső, nagy mennydörgés, nagy villámlás volt”; áhítat helyett bizony a vizet kellett facsarnia útiköpenyéből. Balassi ellenben lüktető elevenségű, „csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger”-re álmódja ezt a sekély, mocsaras, holt-vízű öblöt, amely pedig annyira mozdulatlan, hogy vitorlázni sem lehet, evezni kell rajta.

De nemcsak a mindent lírává dúsitó készség növeli nagy tenger-méretűre a kicsiny morotvát. Hatalmas dimenziókba emelését a vers szövegekörnyezete is feltétlenül elősegíti. A pásztordráma Sylvanus, akinek nevében Balassi feljajdul az ég-föld-tenger hármassághoz, „az tengerszakadékok mellett” panaszkodik, Candia, azaz Kréta pedig, ahová Castelletti a pásztorjáték cselekményét helyezte, tengertől körülfogott távoli sziget, ahol a szereplők Robinson módján horgásznak, madarásznak. Környezetük egzotikumát az fokozza tovább, hogy „az minemő városból” ahová bánatukban elbujdostak, az külön „sziget” a szigetben: „rút havasok”-kal szegett, „vaden erdők”-től bozotos táj, ahol a „magas kősziklák, kietlenben nőtt fák” szolgálnak díszletül epekedéseikhez. A valóságosan pásztor Dienes ugyan két vastag káromkodás között egy kis „eperjés” kosárával csetlik-botlik, egyszer Galathea is „valami hitván gombostút” emleget, „kivel az fátyolt egyengetné az fején”, de a horgászásban kiváló Júlia ugyanúgy hatalmas késsel jár, mint Credulus, s azzal akár egy Balassi-strófát is kész „kimetélni” a Credulus búcsúversével összevett fiatal fa zöld héjából. A bukolikus jelleg ily módon rusztikus primitívizmussal keveredik. Az olasz pásztorjáték lenge idilli finomságait Balassi ráadásul magyar módra hangolja át: férfiasabb és érdekesebb a forrásánál, de futólagos példáinkból láthatóan gondot fordít az egzotikum hangsúlyozására is. És ha már olyan egzotikus, regényes történetről van szó, amelyben *Robinsonok* téblábolnak, ott legalább egy *Pénteknek* is meg kell jelennie. Dieneset persze nem léptethetjük fel e szerepben, az „emberjárta ösvénytől nem szabadt vadonban mégis előkerül a vadember, igaz, hogy végtelenen lírai helyzetbe-szerepbe transzponálva, reneszánsz kori képzetének fölöttébb elmosódott körvonalaival.

Sylvanus—Balassi *Ó nagy kerek kék ég . . .* kezdetű verses monológjából következtethetünk erre, e vers ugyan különböző módon értelmezhető mint a pásztordráma betét-darabja és mint a Júlia-ciklus egy strófával megtöltött záróéneke. Ciklusbeli értelmét a pásztorjátékból hiányzó záróstrófa és a latin argumentum pontosan megmagyarázza: a költő nem említi többé „Júliát immár versül”, „látván, hogy Júliát sem beszéddel, sem érvekkel nem tudja szerelmével feigyűjtani, panaszával eget-földet, tengereket betölt . . .” A *Szép magyar komédiában* ezzel szemben arra esik a hangsúly, amit már Waldapfel József oly világosan látott, hogy ti. Balassi „helyzete méltatlanságának érzését” panaszolja, kiélezve az ellentétet a természet csudálatosságai és a maga bujdokló nyomorúsága között. „Szörnyű havasok”, „Medvéknek barlangi”, „Emberek nem lakta föld”, „vadászás”, „madarászás” — ime a tenger szigetébe zárt primitív ember létezési szinterei, cselekvélehetőségei; ugyanazok a fogalmak és helyzetek, amelyekkel egyfelől a pastorale történéseit és szereplőit is jellemezhetjük. Persze ez nem valóságosnak vehető primitív-emberi létezés-tudat; csak transzponálás, csak szerep, vagy még inkább: elképzelt végtelen és szörnyű szereplehetőség, mint pl. a hibbei bíróság felvételének víziója („Az hibbei bíróságot vegyem-é fel? Nem illik”), mint a prókátorság játékos ötlete („Im egy decretum-könyvet szerzék, ahhoz egy fekete táskát”), mint a hátamon házam kifosztottsága („ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kell lennem . . .”) vagy pedig mint meditációja arról, hogy spanyol zsoldba is beállhatna.

Balassi írásba teszi a *vadember* szót is — elsőként talán a magyar nyelv és irodalom történetében —, amikor Sylvanus nevének értelmezéséről szólva így fordítja Castellettit: „Ah Sylvanus, Sylvanus, ki méltán viseled az neved, tudniillik az *vadember* nevet, mert nemcsak szódrul s dolgaidról, hanem nevedtől is megtetszik az te vad természetednek kegyetler. volta.” Talán mondanunk sem kell, hogy az olasz szövegben szó sincs ily mérvű részletezésről, ott mindössze ez áll: „A Selvaggio, Selvaggio, Selvaggio veramente / Al nome et a gli effetti.” Balassi a pastorale egyéb helyein a „vad Júliát”, a „vad állatot”, a „vad erdőket” emlegeti, nem kétséges azonban, hogy a *vadember*-t jelzős szerkezet helyett összetételnek is felfoghatjuk, hiszen maga a fogalom

már Mohács előtt sem ismeretlen magyar földön. Klaniczay Tibor Mohács-esszéje említ egy érdekes adatot, mely szerint Brandenburgi György, II. Lajos nevelője a budai udvarban egy alkalommal „vadembernek öltözött vivott egy ördögnek öltözött társával”. A magyar végekre csak a maskara jutott, fényesebb európai udvarokban szerencsének helyett immár divatosabb élő indiánusokat mutogattak. Ippolito Medici húsféle nyelvű barbárt tartott udvarában, Mexikó meghódítója is egy indián bohócot ajándékozott a pápának, amikor egyidőre hazalátogatott az Újvilágból. De Balassi kedvelt „kerített városa”, Pozsony is sokáig működtetett falai között a Lőrincskapu utcában egy *Vademberhez* címzett divatos fogadót („Gasthaus zum Wilden mann” volt a neve), s erről már 1533-ból adatunk van. Nevezetes vendégei közé tartozott a bécsi haditanács elnöke, Losonczy Anna sógora, Ungnád Dávid is, Balassi ugyancsak mulathatta ott az időt. De ahol a pásztor drámát magyarítá, Erdély földjén is körülríták már a vadember figuráját. A kalandos életű szabadgondolkodó Jacobus Palaeologus *Cathechesis Christina* c. dialógusa 1574-ben pl. éppen egy mexikói rézbőrű testvérpárt szerepeltet, akik mint rabszolgák „ex nostra patria Mexico” érkeztek az Óvilágba. Az azték Telephus története — mert így nevezi Palaeologus a kolozsvári hitvitákba belebocsátkozó egyik indiánust — Pirnát Antal találó kifejezésével szólva egyenesen „miniatűr kalandregény”. A pásztor dráma viszont teljességgel kalandos történet a matéria legjavából. Kifejezetten vadember-szereplője nincsen ugyan, a „vademberség” — mint láttuk — csak a lírai szerepjátszás jelmeze, maskara, amit a Losonczy Anna szerelméből és kölcsöneiből kikopott költő épp úgy felölthetne, mint ama rossz „bördölmányt”, amelyben 1589 őszén megrendezte Lengyelországba bujdosását, Forgách Simon tudósító levele szerint ígérvén új jelmez, „olasz ruha” felvetését is a Krakkóba való megérkezéskor. „És úgy indul el onnét . . .” Hogy hová? Természetesen „az tengeren túl”-ra. Ami pedig, ha szó szerint vesszük — mert vehetjük úgy —, alighanem a spanyol fennhatóságú földeket jelenthette.

De hát Balassi költő és vitéz volt, nem kalandor és nem utazó, számára minden valóságos messzi látványosságnál mélyebb jelentésű Candia fantázia-szigete, a vágyott szerelmi egymásra találás utópikus lírai transzformációja. A magyar reneszánsz tolforgató utazói nem küldhettek és nem hozhattak haza lelkes beszámolókat az Újvilág csodáiról, tengeri szigetek vadember lakóiról; nekünk csak a hétköznapi „Európai változatosságok” vagy legfeljebb a török szigetekben kényszerűségből megtapasztalt látnivalók jutottak. Irodalmunkban nincsen Kuba szigetéit mitizáló mórusi *Utópia*, vademberekről értekező Montaigne-esszé, Prospero szigetét valóságos minták után elképzelő Shakespeare, aki *A viharban* az anagrammatikus *Caliban/canibal*, a „vad és időtlen rabszolga” figuráját is megálmodhatta, és még az a Kochanowski is hiányzik, aki *Satyriájával* valóságos lengyel irodalmi divatot teremtett. Szenci Molnár Albert konzervatív forrásokot követő szótára *A vihar* születése idején is úgy tudta még, hogy a *vadember* a *Satyrus* és hogy az *anthropophagi* az *Emberhús evő népek Scythiában*. A reneszánsz-kori irodalmak divatos egzotikus motívumaiból — sokkal inkább tudatosan, mint a széphistóriák vagy az afrikai és indiai dolgokat „jelengető” Valkai András csikorgó históriás énekei — nálunk kézenfekvő törvényszerűséggel a legnagyobb szintetizáló: Balassi markolta össze a legtöbbet és a legkorszerűbbet. Lírikusi természetének megfelelően azonban nem a már Volaterranusnál olvasott tudósításokat tárgyiasította, hanem a szörnyeket nevelő, gályákat hordozó nagy tenger és a bujdosáshoz legalkalmasabb sziget utópikus költői szféráiba transzponált minden efféle motívumot. A pásztor dráma és a Júlia-ciklus összefüggéseit és a Júliához írt versfüzér jelentését felejtő Klaniczay Tibor „az ideális emberi harmónia” megteremtésének áttételes vágyát, a csak „csodálatos utópia”-ként elképzelt „harmónia világának lehetőségét” látja Balassi törekvésében. Amit a boldogság szigetét modellírozó pásztor drámáról elmondhattunk, e helyes felfogás igazát támogatja.

Az életmű szerves összefüggéseiből, a költői mentalitásból logikusan következik, hogy Balassi akkor is a lírikus szemével lát és a költő elméjével gondolkodik, amikor konkrét történeti földrajzi műveltséganyagot értelmez. Idézzük bizonyosságul és értelmezzük mi is a *Szép magyar komédia* prologusának eme egyszerre tudományosan tényszerű és mégis titokzatos kijelentését:

„Ha atyánk Mátyás királynak, Károly császárnak nem volt kárára, sőt nagy hasznára az Diákság, Asztrológia azonképpen; ha Cortes Ferdinandusnak, ki *jeles versszerző volt* (az ki jobb részre egész Indiát, kinek *nova terra* neve, meghódította Károly császárnak), nem hozott szégyent, sem kárt az Diákság, mi időnkbeli Swendi Lázárnak ha nem ártott, sőt használt az Philosophia, Geometria, mi miért irtóztunk úgy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy az kinek az Isten az bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élet vele.”

Ami ebből történeti-földrajzi tény, hogy ti. Balassi a legnagyobb mértékben tudott arról: Amerika egy részét, azaz Mexikót Cortés hódította meg V. Károlynak, önmagában is becses értékű. A gondolatmenetéből kitetsző távlatos koncepció: vitézség és humanista műveltség egymásrautaltságának fényes példákkal való szemléltetése hasonlóképpen bizonyosága kivételes műveltségének. Ami leginkább figyelmet és meghökkenést kelt, az a Cortés-adat, abból is a konkviztádor „jeles versszerző” voltának kiemelése.

Hernan Cortésről — vagy nevezzük csak Balassival Cortez Ferdinándnak — mindenekelőtt azt tudja a história, így Istvánffy Miklós magyar története is, hogy „Mexico rákjegy alatti ország feltalálója”, aki által „úgyszintén Temistita (azaz Tenochtitlan) város, mely mint Velence, a tengerre (a valóságban tóra) építettett . . . bátorság s szerencse által fölfedeztetett”. Cortés eredetileg spanyolul írt és V. Károly császárhoz címzett részletes mexikói beszámolóit az 1520-as évek eleje óta számos kiadásban és fordításban megjelentek, nemcsak önállóan, hanem gyűjtemények darabjaiként is. Ramusio hatalmas velencei kollekciónak pl. 1554-től olaszul is olvashatták a leveleket az érdeklődők, Simon Grynaeus latin *Novus orbis* pedig az 1555. évi 5. kiadástól kezdve iktatta antológiájába Cortés leveleit. Magyarországi olvasók főként ezt a Grynaeus-féle *Novus orbis* lapozgatták. Egy XVI. századi névtelen bejegyző, aki Maximilianus Transylvanus Magellan-krónikájának margójára odaírta hogy „Fahij hun terem”, széljegyzetekkel látta el Cortés leveleit is. De egybegyűjtöttek Cortes expedíciójáról minden fontosabb tudnivalót az útibeszámolókat feldolgozó olyan összefoglalások is, mint pl. Palaeologus forrása és Szamosközy István kedvelt kézikönyve, a latinul ugyancsak kiadott Girolamo Benzoni-féle *La historia del mondo nuovo* vagy a Petrus Martyr összeállításában megjelent *De rebus oceanicis et novo orbe decades tres*, amit pedig — címlapbejegyzése szerint — az a Thurzó György forgatott érdeklődéssel, akinek nagybicssei udvarában nemcsak másolták a pásztordrámát, de be is mutatták talán, s aki nem csupán egy alkalmi latin epigrammát, hanem kézíratos velencei útibeszámolót is hagyott maga után. Cortésnek viselt dolgait ilyen módon számos forrásból ismerhették nálunk, Balassitól állított „jeles versszerző” voltát azonban nem említik sem a nagyobb szöveggyűjtemények, sem a feldolgozások. Meglehetősen eldugott, kuriózus adatról lehet szó tehát, hiszen ha mégis megbújik esetleg valamely kellően át nem böngészett XVI. századi föliánsban, akkor is feltűnő, hogy a szóba hozott fontosabb munkák mitsem tudnak róla. Eckhardt is eleve reménytelenül nyilatkozik: nem tudja „honnan veszi Balassi azt, hogy Cortez, Mexikó felfedezője »jeles versszerző volt«,” mert „Cortez verseiről nem tudnak a bibliográfiaik.”

Könnyű helyzetben vagyunk Balassival, hiszen a kor történetét a historikus Istvánffy foglalta össze, a költő Rimay az egész pályafutást végigkísérő nagyszerű tanú és tudatosító, a jezsuita gyóntató Dobokai Sándor pedig az utolsó órák hagykozásának megörökítője. Hosszú felfedező munkával idáig, ilyen összefüggésekig kell eljutnunk Cortés esetében is, hogy a nagyobb léptékű korabeli összefoglalásokból hiányzó adat valamelyik személyesebb közelségű műből, a historikus, az életút tanúja, vagy a gyóntató munkájából mégiscsak elénk tűnjön. A Mexikóval foglalkozó történeti munkák soha nem hagyják említés nélkül William Prescott amerikai történész 1843-tól több kiadásban megjelentetett és sok nyelvre lefordított, máig népszerű és maradandó monográfiáját Mexico és Peru meghódításáról. Prescott Cortés életrajzi adatait is számbaveszi. Elmondja, hogy a Perut meghódító analfabéta Pizarróval szemben Cortés műveltnek mondható, két éven át a salamancai egyetemen is tanult, és „minthogy valamennyire elsajátította a latin nyelvet és szépen megtanult prózát, sőt még *verset is írni*, amelyek mint egy régi szerző

megjegyezte, »némi beccsel bírtak, tekintve hogy Cortez szerezte őket«. Ki ez a Prescott forrásául szolgáló „régí szerző”: a történész, az életút közeli tanúja vagy a gyóntató? A történésznek mutatkozik, mert bármelyik jegyzetes Prescott-kiadásban az áll, hogy „Argensola, Analess, p(agina) 220.” Továbbá, hogy „Mind Las Casas, mind Bernal Díaz tanúsítja, hogy a jogtudományok baccalaureatusa volt a salamancai egyetemen.” Bartolomé Juan Leonardo de Argensola nevezetes spanyol historikus, *Anales de Aragon* c. munkája azonban csak spanyolul jelent meg, ráadásul jóval Balassi halála után, 1630-ban. Keressük hát Cortes pályafutásának leghűbb tanúját. Bernal Díaz del Castillo lesz az, aki egyike volt a Cortes lobogója alatt 1519-ben Mexikó földjére lépő spanyol katonáknak. Ötven évvel később, 1568-ban, amikor Díaz már csak ötdömágával volt életben Cortés hatodfélszáz főnyi első spanyol seregéből, a kivénhedt zsoldos nekiült, hogy megírja Mexico meghódításának igaz krónikáját. Bevallása szerint 119 csatában vett részt, de cseppet sem reszketett a keze, amikor tollat fogott. Színes, erőteljes katona-nyelvvezető krónikája, a *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* legalább olyan népszerű történeti olvasmány, mint Prescott monográfiája. Német közvetítéssel körülbelül egyötödét magyarra is lefordították a múlt század végén, két kiadásban fogyott el, pedig a sovány szemelvényanyagból a szemfüles Gaál Mózes kiszabott még egy ifjúsági regényt is.

Bernal Díaz tárgyyszerű rajongással rajzolja meg Cortés figuráját, a tudós és művelt katonáét. „Boldog, aki nem tud írni, és ennélfogva képtelen halálos ítéletet aláírni” — mondatja Cortészel egyszer, más helyt meg arra utal, hogy a katonáit hírnevszerzésre buzdító hős vezérkapitány „Sok szép hasonlatot mondott, s beszélt a rómaiak hőstetteiről.” Mindez egybevág Cortés feltétlen irodalmi értékkel bíró leveleinek szórványos jelzéseivel. A levélíró Cortés olykor egyenesen úgy szerénykedik, mint valami hivatásos humanista: „bár nem vagyok oly járatos az írás művészetében: hadigondjaim alatt nem nagyon értem rá, hogy ebben valami bőségesen gyakoroljam magam”; „Én bizony arra sem vagyok alkalmas, hogy” a mexikói főváros csodáinak „ezredrészt elmeséljem. Mégis megkísérlem . . . Bár tudom, hogy nem az írók díszes modorában teszem meg . . .” A művelt konkvisztádor tükre a címerpajzsa is. Díaz ezt éppúgy megmagyarázza, mint Rimay Balassi zászlajának jelentését: a láncrafűzött emberfejeket gyakor a Cortés által legyőzött barbár fejedelmek hordták nyakukon, a föléjük írt „jelentős latin mondas” pedig nyilvánvalóan műveltségre is utal. Díaz *Historia verdadera*ja szintén megemlíti Cortés verselő képességét: „Tisztjei és katonái iránt, különösen irántunk, kik még Kubából kísértük volt el, mindig szíves volt. Latinul jól tudott és tudós emberekkel mindig ezen a nyelven beszélt. Verseket is tudott írni; egyáltalában jó tolla volt; mulatságokban is igen kedves és ügyes ember tudott lenni.” Ez bizony a megszólalásig Balassi arcképe is lehetne, csak Kubát kellene felcserélni Egerrel, Patakkaal vagy Érsekújvárral. S legnagyobb örömlünkre tudósít Bernal Díaz Cortés ténylegesen létezett verseiről is. Amikor arról ír, hogy aranyélségükben bosszús katonái gyakran gúnyverseket írtak mexikói palotája falára, hozzátessi, hogy Cortés „sohasem kísérelte meg a tettések felkutatását, hanem válaszul szellemesebb gúnyverseket írt az övéké mellé.” De hát tudjuk Balassiból, hogy „Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak”, s még „Márvánkőbe metszett írás” is „kopik, veszhet”, ekképpen gyors enyészet várhatott a falra írt Cortés-versezetekre is. Egy háromsoros szellemes epigrammát azonban — aminek szerzője minden valószínűség szerint Cortés — mégis megőrzött Bernal Díaz krónikája. Ezt bizony maradandóbb gyarmati matériára írták, azaz vésték vagy domborították, mert egy Phoenixnek nevezett szinezüstből öntött díszágyú oldalát ékesítette. El Capitan Bernal Díaz del Castillo a *Historia verdadera* IV. kötete CLXX. fejezetében kissé nehézkesen szó szerint ezt írja: „. . . Cortes összegyűjtött nyolcvanezer peso értéket, valamint a csatakióyót (culebrinat), melyet »Fenix«-nek neveztek el, s amelyet most öntöttek, s amely rendkívüli szárszám volt, alkalmas arra, hogy oly nagy úrnak és császárnak ajánlják fel, mint a mi Nagy Cézárunk, s egy az ágyún szereplő írás ezt mondja: »Ez a madár hasonmás nélkül született, ugyanúgy szolgálom Önt, mint senki más, mint ahogyan nincs senki Önhöz hasonló a világon«. Mindezt elküldte Öfelségének azaz V. Károlynak egy Diego de Soto nevű, Toro-ból származó nemesemberrel.” Mivel Díaz még hozzátessi, hogy Cortésnek

ezt a gesztusát némelyek túlzottnak vagy merésznek tekintették, és semmi esetre sem emlékeztek Károly császárral szemben hasonló gesztusra, nincs okunk kétségbe vonni, hogy nemcsak az ezüstágyú-ajándék ötlete, de a rávésített vers is az övé, mert ugyan ki lett volna még „jeles versszerző” marcona katonái közül, kinek engedte volna át e dicsőséget, illetve ami még nyomósabb érv: ugyan ki merte volna megtenni rajta kívül, hogy csak úgy ezüstágyú oldalán szellemeskedjen császárra dicsőítésére — nemcsak az ágyút és a császárt nevezve egyedülvalónak a világon, hanem önmagát is —, ráadásul versben?! Ezen csodálkoznak a Díaz kapitány által említett udvaroncok is. A magyarul *csatakigyónak* nevezhető *culebrina*, tehát kisebb ágyú verses felirata spanyolul a következő:

*Esta ave nació sin par
yo en serviros sin segundo,
y vos sin igual en el mundo.*

Esőisten siratja Mexikót című regényében Passuth László is elmeséli ezt a jelenetet, Bernal Díaz, a forrás említése nélkül, de szíves felvilágosítása szerint természetesen őt követve. Amikor határozottan Cortés verseként fordítja le az epigrammát, jó ösztönnel utal a konkvisztádor salamancai egyetemi tanulmányaira és latin költészeti ismereteinek emlékeire:

*Phoenix e különös madárnak neve,
melynél ritkább még sohasem született,
ilyen hű szolgád vagyok én neked,
császárom, kinél nagyobb a világ nem uralt.*

A verset fogalmazó konkvisztádor jelenete megint csak Balassit juttatja eszünkbe, a vitéz költőt, ahogy a szagos mezőn jó lóva mellett való füven létében Marullus poétát fordítja deákbul. Az ágyú pedig azt, hogy ennek illusztrációja is van a magyar reneszánsz irodalmában: Szamosközy István *Mexico, Peru: regni Americae* feliratú rajzos térképvázlatán, ahol azt látjuk, hogy kétkereskes füstölő ágyú lövi a „Keximal” tó közepére épített azték metropolist.

Megvilágosodott immár szinte minden, csak az a bökkenő még, hogy Bernal Díaz krónikája ugyanúgy nem feküdhett ott Balassi előtt, mint a történész Argensola műve, mert csak 1632-ben adták ki nyomtatásban és spanyolul. A Díaz által tapasztalt és feljegyzett tényeket azonban jól ismerhette más is, mindenekeelőtt a gyóntató — mert harmadikként íme ő is sorra került —, akit Díaz forrásként forgatott és akinek túlzásait éppen hogy korrigálni igyekezett. Lopez de Gomarához, a Cortés-család udvari papjához jutottunk ily módon, aki Díaznál is elfogultabban magasztalta Cortés Ferdinánd sokoldalú képességeit. 1560-ban halt meg az Újvilág földjén, de *Hispania victrix, historia general de las Indias y de la Nueva Hispania* c. kétrészes művét spanyol és németalföldi tipográfiai adták ki 1552 és 1554 között. Az 1560-as és 70-es években olaszul is megjelent velencei és római nyomdászoknál *La historia generale delle Indie Occidentali. . .*, illetve *La historia dell'illustrissimo et valorissimo Ferdinando Cortes. . .* címmel, Augustino Cravaliz fordításában. Ezek a ritka olasz könyvek hiányzani látszanak hazai nagykönyvtárainkból, de Balassi még éppúgy könnyen elérhette őket, mint bármelyik Gomarát követő közvetítő forrása. Ha Bernal Díaz del Castillo históriája Lopez de Gomara Cortés iránti elfogultságait szándékozott kiigazítani, bizvást kizártnak tarthatjuk, hogy Gomaránál vagy az őt követő szerzőknél ne lenne meg a Cortés költő voltára utaló adat.

Cortés Ferdinand jeles cselekedeteiről olvasván Balassi előtt nyilvánvalóan megvilágosodhatott Mexikó meghódításának teljes drámai története: az igazi nagy „Cortés-költemény”, a Conquista véres éposza. Cortés levelei valóban eposzi pátoszuák, s ugyanúgy vérrel is írtak, mint a *Szigeti veszedelem*. Mintha csak Zrínyit olvasnánk, amikor pl. Cortés elszólja magát, hogy „bizonyos harctéri események következtében kénytelen volt megszakítani a jelentés írására

szánt időt”. Ámde Balassi megint nem jegyezt fel semmi epikus-tárgyias érdekességet a Conquistáról. Ő, aki Rimay tanúságtétele szerint „Tíz igen többet nyom, mint más nagy rakás szón”, költőként hajolt Lopez de Gomara vagy más könyve fölé is, és csalahatlan lírikusi érzékenységgel és azonosulással azt emelte ki a Cortés-életrajzból, amire a nagy geográfusok, a hangyaszorgalmú anyaggyűjtők és rendszerezők ügyet sem vetettek; azt hogy „Cortés Ferdinandusnak, ki jeles versszerző volt . . . , nem hozott szégyent, sem kárt az Deákság . . . ”

Amikor Balassi Bálint 1589 szeptemberében rossz lován és a hitvány bórdolmányban Kés-márk felé úget, hogy majd Krakókoba menjen, Forgách Simon „gyalog követé” és az a nemes ember, aki még kiegészíti értesüléseit, igencsak elámulnak furcsa válaszaiban, mert ilyeneket mond nekik: „oda megyen, ahova a két szemével ellát”; „az tengeren túl megyen és soha ez országba nem jó”. A jámbor „gyalog követ” és a nemes ember honnan is tudhatták, hogyan is foghatták volna fel, hogy Balassi akkor már valóban túllátott a morotvás prúzországi és a homokzátonyos flandriai partokon; el egészen Mexikóig, ahová nem a nagy tenger már az út, hanem a végtelen Óceánium.

Amidőn 1591-ben megint a Dancka környéki morotva mellé érkezik, már túl van a pásztor-dramán és a Cortés-példázat értelmezésén. A „nagy tenger morotvája” immár csak Óceániummá fokozódhat. „Ezeket írást az tenger partján / Óceánium mellett” — így rekeszti, zárhatja csak be *Kegyelmes Isten* . . . kezdetű bujdosó fohászatát. Egyéb földrajzi utalásait is költői értelemben kell felfognunk, nem úgy, mint Eckhardt tette egy kései írásában. Amikor a mexikói felfedezések dolgában is járatos Balassi azt mondja, hogy a „föld szélére” kergették, hogy „Világ határra való bujdosásra indul”, ezt nem kozmológiailag, hanem csak földrajzi képzeteket is asszimiláló költői képként szabad felfognunk. Ellenkező esetben — ahogy az ókoriakat idézve Eckhardt mondja — „a Föld végetér az Óceánumnál, mely a Földet körülvevő folyó”. Ennek bizony már Volaterranus ellentmondott, Cortésről nem is beszélve.

Végzőként is hangsúlyozzuk, hogy Balassi lírai költő, neki nem térkép a táj, nem csillagászat, nem földrajztudomány s nem navigáció az ég, a föld s a tenger szépséges titokzatossága. A sekély Visztula-öböl szelíd hullámveréséből ő úgy hallotta ki messzi földrészek híradását, rop-pant világtengerek bösz dörejét, hogy a tapasztalás salakját — amit a jó filológus újra egybe-hordhat — az átélés tűzével kiégette a látomásból.

Ezért is hatalmas költő.

JEGYZETEK

Az olvasmányosság érdekében a jegyzeteket alább függelékként foglaltam össze. Balassi és Rimay szövegeit ECKHARDT Sándor kritikai kiadásaiból idézem: Bp. 1951, 1955. A *Balassi Bálint az Óceánium mellett* c. dolgozat (1943) újabb *Balassi-tanulmányok* c. posztumusz kötetében is megjelent. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1972. 97—104. Ugyanitt, a 161. lapon olvasható a jezsuiták gyászverséből vett idézet. (Ezt Rimay is beépíti tervezett Balassi-kiadásának előszavába.) Zrínyi hasonlata: *Arianna sirása* 3,3. A lapta-gömbölyűségű kerekded Föld forgását valló Rimay heliocentrikus felfogásának ellentéte Szenci Molnár Albert zsoldárainak biblikus geocentrizmusa: „Az föld fundamentomát megvetéd, / Azmelyre erősen helyhezted, / Hogy azon mindenkoron megállna, / Ez helyéből soha ki nem mozdulna.” (*CIV. zsoldár*. RMKT XVII. 6. 239.) A mindkettejükkel kortárs Prágai András nem foglal állást, mindenesetre kedvtelve emlegeti „az földnek kerek alma formáját” és Amerika őslakóiról szólva „az egész kerek ég alatt lévő gömbölyű földet.” Lásd a *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa, 1628) *Valaki ez könyvet fogad olvasni* . . . kezdetű ajánlóversében és a Rákóczi Györgyhöz címzett ajánlásban. Annak bizonyosságául, hogy a modern csillagászati és földrajzi ismeretek széles köru elterjedése mennyire hosszú folyamat volt, idézzük pl. Bod Péter 1780-ban megjelent *Szent Hilariusának* egyik latin-magyar epigramma-betétjét: „A föld olyan mint egy lapta, / Vajon kezébe ki kapta, / Aerben függ, egyhelyben áll, / Feljebb nem hág alább nem száll.” Íme, Bod Péter csak a *lapta-kapta* rimet veszi át Rimaytól, de változatlanul a Föld mozdulatlan-ságát hirdeti. (Lásd erről K. S. I. A *zsoldárfordító földrajzi vilásképe* — Szenci Molnár Albert és Amerika. Világosság, 1975. 1. sz. 42. A *lapta-kapta* rím egyébként előfordul Csenkeszfai

Poóts Andrásnál is: *Ifjú versei*. Pozsony—Komárom, 1791. 187.) Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* c. antológiája (Kortárs, 1976 1118.) hasonló szemléletű változatot idéz a XVIII. századi Szónyi Benjáminról: „A Föld igen nagy gömbölyű kerekűség, / Véle nagy kerek domb minden tengerség, / Így van levegő égben függése, / De egy felé sem lehet dülése” (*A kerek földről*). Balassi lapta-hasonlata: „Mert miképpen laptát mikor ketten jádzák, / Tudod hogy egymásra ütök és hajtják, / Így szívetem luzzák / Szerellem s bosszúság ide s tova vonszák” (*Ó te csalárd világ . . .*). Rimay itt olyannyira Balassira rímelt, hogy nemcsak verskezdeése (Ó te csalárd világ . . . — Kerekded ez világ . . .), de versformája is követi a mestert: a nótajelzésül idézett *Bizonnyal eszmérem* . . . kétszer is előforduló Balassi-sor, a dallam pedig a Balassinál gyakori „Az Palkó nótájára”. Rimay első sora tartalmilag különben régi iskolai közhely: „Non quadratam sed rotundam continet formam”, tehát a Föld nem kocka, hanem gömb alakú — tanították már a XV. századi sárospataki iskolában. Vö. MÉSZÁROS István: *A Szalkay-kódex és a XV. századi végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 229. Bornemissza is Balassi Volaterranus-példányáról, bejegyzéseikről: SCHULEK Tibor: *Bornemissza Péter*. Sopron — Bp. Győr, 1939. 19—20., ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Bp. 1941. 13—24. Vö. még: Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 164. és ZOLNAY László: *Balassi Bálint családi emlékei Esztergomban*. Művészettörténeti Értesítő, 1964. 143—146. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár R/g 1. 35. sz. példányának idézett lapjai: 138b—140a. Az újonnan felfedezett helyekről szóló rész sietős betoldás lehet, mert Kolumbusz pl. a névmutatóban nem is szerepel. A szigetek azonosítása, a Kolumbusz-idézetek: *Az Újvilág hajósai*. Kolumbus, Vespucci, Magellán. Ford. és bevezette TASSY Ferenc. Bp. 1968. 21, 55, 79, 91, 95, 103, 108—109, 145, 150—151, 153. Bornemissza szerencsen-története: *Ördögi kísértetek* (1578). Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 163, 262—263. A *Foliopostilla*-adat: NEMESKÜRTY István: *Bornemissza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 354. A parmai hercegről: Id. Balassi-kiad. 371. és WITTMAN Tibor: *Németalföld aranykora*. Bp. 1965. 129—130. Carla CORRADI *Parma e l'Ungheria* c. összefoglalása (Parma, 1975) múltunknak ezt a „pármai vonatkozását” nem ismeri. Balassi zászlajának leírása Rimay gyászversében. Vö. még: ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Id. kiad. 192. A példatarak csodás állatairól: Uo. 20, 23, 188—189. Sebastian Münster kozmográfiája részletesen leírja és látványos metszetekkel is szemlélteti a tengeri szörnnyeket: *Cosmographiae universalis libri VI* . . . Bazel, 1572. 1004—1005. Szepsi Csombor a morótváról: *Összes művei*. Kiad. K. S. I. és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 170. A pásztordrámából vett idézetek ECKHARDT Sándor kiadásában: Balassi Bálint *Összes versei, Szép magyar komédiája és levelezése*. Bp. 1968. WALDAPEL József értelmezése: *Balassi és az olasz irodalom* (1936). Lásd *Irodalmi tanulmányok* c. kötetében. Bp. 1957. 31—32. Balassi szereplehetőségei leveleiben bukkannak fel. Id. Kiad. 346, 226. 366. A „vadember” a pásztordráma eredeti olasz szövegében: Ján MIŠIANIK—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája* . . . Bp. 1959. 114. A Castelletti pásztordrámáját átdolgozó Balassi természet szemléletének átalakulásáról, irreális, fantasztikus, szorongásos jellegzetességeiről érdekes megfigyeléseket tartalmaz Amedeo DI FRANCESCO tanulmánya (monográfia-részlete): *Balassi Bálint és a manierizmus*. (Az „i boschi” pl. „vad erdők”-ké alakul, s megjelenik — mintha csak Tasso elvarázsolt kertjeiben, máiguk erdejében járnánk — „a tündér”. A durva „vadember” légies, mesés fantázia-párja — tehetjük hozzá e finom megállapításhoz.) KLANICZAY Tibor adata: *Mi és miért veszett Mohácsnál?* Kortárs, 1976. 788. Ippolito Medici barbárjairól: ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Id. kiad. 112. A pápának küldött „indian bohócot” Bernal Díaz alább idézendő krónikája emlegeti (a szemelvényes magyar fordítás 183. lapján). A Vademberhez címzett pozsonyi fogadóóról: ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. 334. (Erre az adatra Ács Pál figyelmeztetett.) A Vademberről elnevezett fogadók európai és hazai divatjáról lásd a Szepsi Csombor utalásait is hasznosító CSATKAI Endre könyvét: *Cégerek*. Bp. 1971. 9, 57, 61. Palaeologus mexikói vademberei: Iacobi Chii Palaeologi *Catechesis Christiana Dierum Duodecim* (1574). Primum edidit Ružena DOSTÁLOVÁ. Varsó, 1971. 61. Benzoniról: Uo. 9, 62—63, 165, 255. A kiadványról PIRNÁT Antal írt alapos ismertetést: ItK 1975. 384—389. Forgách Simon levelét TÓTH István publikálta: *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról*. MKSz 1975. 61—66. Morus, Montaigne és Shakespeare vadember-értelmezéseiről lásd a kubai Roberto Fernández RETAMAR tanulmányát: *Caliban. Megjegyzések a mi Amerikánk kultúrájáról*. FK 1974. 330—340. A kérdés monografikus összefoglalása: Giuseppe COCCHIARA: *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára* (1961). Ford. LÁSZLÓ János. Bevezette ORTVAY Gyula. Bp. 1965. Kochanowskiról: KOVÁCS Endre: *A lengyel irodalom története*. Bp. 1960. 69. KLANICZAY Tibor megállapításai: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1962. 254—255. Istvánffy Cortésről: *Magyarország története 1490—1606*. Ford. VIDOVICH György. I. köt. Debrecen, 1871. 31. Cortés leveleit bevezetéssel ellátva PASSUTH László fordította magyarra: Hernando Cortés *Levelei V. Károly császárhoz*. Bp. 1944. Cortés beszámolóinak az útleírás-antológiákban való előfordulásairól lásd Max BÖHME: *Die grossen Reise-*

sammlungen des 16. Jahrhunderts und ihre Bedeutung. Strassburg, 1904. 55—81. A névtelen bejegyző glosszái az MTA Könyvtárának 551.758. szám alatt őrzött példányában olvashatók. Szamosközy Benzon-kötetéről: K. S. I. *Pannóniából Európába.* Bp. 1975. 86—87, 287—288. Thurzó György Petrus Martyr-kötete a kölni 1574-es kiadás: OSZK Ant. 5600. A Thurzó-udvarról lásd KLANICZAY Tibor bevezető tanulmányát a *Szép magyar komédia* id. 1959. évi kiadásában: 28—30. Eckhardt csüggeteg nyilatkozata: Uo. 42, 55. Az egyelőre kiadatlan latin nyelvű velencei útinaplót Komlivoszki Tibor fedezte fel. Eckhardt az idézett helyeken megjegyzi, hogy Cortés mellett Schwendi Lázár is V. Károly bizalmas hadvezére volt. Egy általa nem említett közlemény (Martian Julian: *Magyarok V. Károly császár udvartartásában.* Erdélyi Múzeum. 1910. 53—54). arra figyelmeztet: a császár kíséretében, mint udvartartásának rendes tagjai, 1546—47-ben a következő magyarok szolgáltak német földön: Nyáry Ferenc huszárezredes, Bakics Péter, Erdődy Péter, Horvát Bertalan, Zay Ferenc, Bornemisza Sebestyén, Pethő János. Egyik lovásza pedig nem volt más, mint Báthory Kristóf, Erdély későbbi fejedelem. Prescott Cortésről. *Mexico és Peru meghódítása.* Válogatta, az utószót és a jegyzeteket készítette BOLGÁR Lajos. Ford. KOSÁRY Domokos. Bp. 1967. 17. Egy jegyzetes kiadás: *History of the Conquest of Mexico . . . and the Life of the Conqueror Hernando Cortes.* Vol. I. London, 1857. 128. A Mexikó történetét tárgyaló tudományos és szépirodalmi művek nem kerülhetik el Prescott alapvetését. A Cortést kifejezetten elítélő cseh szerzők, Václav Šolc és Petr Hofeješ például (*Amerika őstakói.* Ford. KONCSOL László. Pozsony, 1970. 188.) szó szerint másolják: „Hernando otthon téblábolt, s amikor a szülők rábeszélésére elment, hogy a híres salamancai egyetemem jogi tanulmányokat színeljen, ott folytatta a téblábolást. Pontosan úgy élt, mint a többi sikeres szülő sikerületlen csemetéje. Ráadásul még unalomból verseket is írogatott — a krónikás véleménye szerint állítólag bizonyos értékük is van, ha tekintetbe vesszük, hogy szerzőjük Cortez volt.” Szintén Prescott kutatásaira támaszkodik Ivan Olbracht negyvenes évekbeli regénye, *A hódító*, amelynek „Gátlástalan tömeggyilkos hőse, Cortez, Hitlerre utal.” Vö. *A huszadik század külföldi írói.* Szerk. KÖPECZI Béla és PÓK Lajos. Bp. 1968. 308. Cortes költő-voltát azonban a túlzó Olbracht sem hallgathatja el: „A tanulást untatta, a könyvektől irtózott. Életének ebből a szakaszából még annyit tudunk, hogy néhány rossz verset írt.” (SEKERES György fordítása. Bp. 1973. 14.) Cortés-zel szemben sokkal megértőbb felfogású a konkvisztádor humanista iskolázottságát szinte Balassihoz hasonlóan kiemelő Passuth László. Ugyancsak Prescott művét követő népszerű történelmi regénye, az 1938 januárjában befejezett *Esőisten siratja Mexikót* éppen azzal a jellemmel indul, hogy az ifjú Cortést beiratják a salamancai egyetemre. A regény más helyén Cortés római régiségek ásatásánál segédkezik, s természetesen jól ismeri Passuth László — mint erről alább szó esik még — Cortés verselő tevékenységét is. Lásd minderről mexikói útikönyvöt (*Találkoztam esőistennel.* Bp. 1972.) és a regény 1974. évi kiadásának utószavát. Argensoláról: *Világirodalmi Lexikon* I. köt. Szerk. KIRÁLY István és SZERDAHELYI István. Bp. 1970. 444. Bernal Diazról: Uo. II. köt. Bp. 1971. 706—707. E címszót Passuth László írta, aki Diazról előbb idézett műveiben is többször megemlíkezik, főként az útirajz 307—309. lapjain. Diaz magyarul: Castillói Diaz Bernal: *Mexico felfedezése és meghódítása.* Átdolgozta BRÓZIK Károly. Bp. é. n. (A fontosabb idézetek a 40, 42, 189. lapjáról.) Népszerűségi igazolhatja az OSZK-ba származott példány előéletéről tájékoztató bélyegző: „Szent Domokos utcai Autóbuszállomás forgalmi személyzetének könyvtára.” Gaál Mózes ifjúsági regénye: *Cortez Hernando, Mexico meghódítója.* Diaz Bernal után elmeséli G. M. Bp. 1899. Cortes önjellemzése levelei id. kiadásában: i2, 62—63. A falra írt versek kapcsán Diaz KELEMEN Pál idézi: *Istenek csatátere* (Battlefield of the Gott). Ford. F. RÉTAY Margit. Bp. é. n. 26. Az idézett Diaz-szemelvényt Passuth László volt szíves számomra lefordítani, spanyol eredetijét lásd saját példányában: *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España, escrita por el Capitán Bernal Diaz del Castillo, uno de sus conquistadores.* Nuevo edición corregida. Tomo IV. Párizs, 1837. 84. (A verses szöveg kurzivált, de nincs sorokra törölve.) Diaz merész gesztusáról — hogy az epigrammában a császár leghűbb szolgájának tüntette fel magát — azok az udvari nemesek vélekedtek elítélően, akik „ugyancsak öfelsége nagy és kiváló szolgáinak tartották magukat”. Vö. Uo. 86. Passuth Lászlótól 1976 tavaszán nemcsak készleges levélbeli felvilágosításokat kaptam, de konzultálhattunk is a felmerülő kérdésekről. A Cortés-epigramma magyarul az *Esőisten siratja Mexikót* id. kiadásának 509. lapján. Szamosközy térképábrázolata az id. *Pannóniából Európába* képanyagában. Gomaráról lásd: *Bibliotheca Hispana sive Hispanorum.* Authore Nicolao Antonio. Vol. I. Róma, 1672. 334. Itt 1560. és 1565. évi velencei kiadásokról olvashattunk. Jacques-Charles Brunet (*Manuel du libraire et de l'amateur de livres . . . Tome II.* Párizs, 1861. 1655.) 1566-os római kiadást említi; ennek a kettős kötetnek a címét idézem. A párizsi Bibliothèque Nationale (ahonnan a kötet mikrofilmjét várom) ezt az olasz kiadást őrzi: *Historia di Don Ferdinando Cortes . . . Parte 3^a.* Velence, 1576. Cortés elszólását PASSUTH László idézi a levelek id. fordításának 19. lapján. Ha mondjuk, Balassi fordított volna Cortés leveleiből, valószínűleg afféle kemény, vitézi, hadas magyarásgú, szép erőteljes szöveget

teremtett volna, mint Campianus-fordítása, ahol pl. ilyen (Cortést is jellemezhető) megoldásokkal találkozunk: „vért zengenek, semmi mesét”; „kard karddal, legény legénnyel sűrűn öszveelegyezik” stb. ECKHARDT kései írása: *Balassi Bálint és Lengyelország*. Megjelent: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. CSAPLÁROS István, HOPP Lajos és mások. Bp. 1969. 161–174. Talán ide vágó Balassi-remiszcencia Weöres Sándornál ez két sor: „A félkaréjos, rezgősejtű tenger... Titkok kapuja, világ vége ez!” (*Norvégia*). Biztosabban témánkra utal DIENES András szép Balassi-regénye, a *Bogács-hadnagy* egyik meditációja arról: „megváltotta-e a Messiás az Indiánok lakozó rézbőrűeket”? Dienes ezt a kérdést 1944-ben adta Balassi szájába, az Amerika-adatot tartalmazó pásztordráma csak 1959-ben került elő — az írói sejtés igazolódott! Lásd erről K. S. I. *Magyarok, lengyelek, ellenállás, tenger*. Magyar Nemzet, 1975. január 17.

Lopez de Gomara Cortés-életrajzának mikrofilmjét mégsem kellett Párizsból meghozatni! 1976 telén Prágában jártam, és a Klementina (a mai Állami és Egyetemi Könyvtár) tudományos olvasótermében sikerült áttanulmányoznom az Agostino di Cravaliz fordításában megjelent 1564-es velencei kiadást. A *Historia di don Ferdinando Cortes*... ama fejezete (a 244b–245a lapon), mely „arról az ezüstágyúról” szól, „amelyet Cortés a császárnak küldött”, igazolta feltételezésemet: a konkviztádor költő voltáról bőven szó esik itt is. Sőt, az derül ki, hogy Díaz kapitány leírása szó szerint Gomara könyvét követi. Gomara spanyol és Cravaliz olasz szövegét Passuth László fordításában idézem, a verses részeket olaszul is:

Cortés elküldött a császárnak „hetvenezer arany castellanost Diego de Sotoval, valamint egy ezüstből készült culebrinát, amelynek huszonnégyezer aranypesó volt az értéke. Ez a gyönyörű darab inkább a szemnek készült, semmint arra, hogy használják. Nagyon súlyos volt, ezüstje Michuachanból származott. Egy Főnix-madár volt domborműként kiverve rajta a császárhoz intézett következő verses szöveggel: *Questa nacque sola al mondo, / Et in servirvi io non ho pari, / Et a voi nullo e secundo.* (»Ehhez hasonló nem született, / Az Ön szolgálatában engem nem előzhet meg senki, / Hiszen Önöz hasonló nincsen a világon.«) ... ez az ágyú irigységet keltett, s bizonyos személyek az udvarban rossz néven vették, éppen a jelmondat miatt ... A verset ő maga (Cortés) készítette, s nem is hangzott rosszul. Számosan igyekeztek az ő szellemi kiválóságát, valamint költői képességeit utánozni, de bizony nem arattak sikert. Ezért mondta Andrés de Tapia: *Fara molta gente pazzo. / Questa pezza nella piazza.* (»Úgy tűnik nekem, hogy ez az ágyú / Sok embert megbolondított.«)»

Ímmár semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy Gomara olaszra fordított Cortés-életrajza (vagy esetleg annak valamely kivonata) az olaszul tökéletesen tudó Balassi olvasmányai közé tartozott, hiszen az idézett velencei kiadás megjelenése több mint húsz évvel megelőzte a pásztordramát. Lásd minderről jelen tanulmányom korrektúrájával egyidőben megjelent (többek között a prágai példány címlapjával illusztrált) cikkemet: *Epigramma az ezüstágyún (Balassi és Cortés)*. Új Tükör, 1977. január 16.

Sándor Iván Kovács

BÁLINT BALASSI ET L'OCEANUM

L'étude examine l'intérêt astronomique et surtout géographique et les connaissances dans ce domaine du poète le plus considérable de la renaissance hongroise, Bálint Balassi (1554–1594). En tant que reflet de la conscience de l'existence géographique à l'époque de la renaissance, elle souligne p. ex. le sujet de l' „homme sauvage” de la *Belle Comédie Hongroise*, travestie de l'italien en le comparant aux autres données sur l' „homme sauvage” qui apparaissent déjà dès les années 1520 en Hongrie. Elle éclaire encore plus en détail renvoi du prologue de la *Belle Comédie Hongroise* d'après lequel Hernán Cortes, le conquistador, le conquérant du Mexique „était un auteur de vers célèbre”. Les grandes synthèses ne savent rien sur les vers de Cortes, mais c'est Bernal Díaz del Castillo, ancien soldat de Cortes qui confirme Balassi, quand il souligne, dans son mémoire intitulé *Historia verdadera*..., les capacités de versificateur de Cortes, de plus, il publie un de ses épigramme — gravé sur un canon. Balassi ne pouvait pas encore connaître son ouvrage, mais il pouvait avoir à main la biographie de Cortes, écrite par son confesseur, Lopez de Gomara, biographie qui a paru déjà en italien aussi, aux années 1560–1570. Balassi avait donc des connaissances solides sur l'Amérique, surtout sur la conquête du Mexique. Ce chaînon important complète bien les investigations de l'auteur de l'étude, qui visent d'élaborer, sous la forme d'une monographie, la littérature hongroise du voyage à l'époque de la renaissance, et de rassembler les données de Hongrie concernant l'existence de l'Amérique aux XV^e–XVIII^e siècles.